

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 28.03.2023

Makale Kabul | Accepted: 28.05.2023

Atf | Cite as: Füsün Kara, “Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Buğday Krizi”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), Haziran 2023, s. 1-13.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1272303>

KIRGIZISTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİNDE BUĞDAY KRİZİ

Füsün KARA*

Öz

Sovyet iktidarının kurulduğu ilk dönemlerde Kırgızistan bölgesinin büyük bir kısmını, göçebe ve yarı göçebe halk oluşturmaktaydı. Kırgız halkının yerleşik yaşama geçmesi Bolşevik İhtilâli ile birlikte başladı. Sovyet hükümeti hâkim olduğu bölgelerde yerleşik iskân politikası uygulayarak iktidarını güçlendirme politikası izledi. Sovyet komitesinin 1931 yılında yaptığı bir toplantı sonucunda Kırgızların bütünü ile yerleşik hayata geçirilmesine karar verildi. Yerleşik hayata geçirme zorla kolektifleştirme eşliğinde yapıldı. Kırgızistan’da kolektifleştirme ve yerleşik hayata geçirme işleri, Kırgızların sosyal ekonomik ve kültürel işleri hesaba katılmadan yapıyordu. Yerleşim için seçilen bazı bölgelerde hayvanlar için otlak, su kaynakları, sulama imkânları ve buna benzer detaylara önem verilmemişti. Stalin iç ve dış zorlukları yenmek için yeni ekonomi politikasından vazgeçerek ülkeyi hızla sanayileştirme ve zorla kitlesel kolektifleştirme yolunu seçti. Ülkenin öncelikle buğdaya ihtiyacı vardı. Buğdaysız sanayileşme yapılamazdı. Kırgızistan’ın ilk planda buğday hayvan ve yün hazırlaması, güneyde ise pamuk üretimini yükseltmesi gerekiyordu. Döviz, buğday karşılığında alınıyordu. Bu doğrultuda Kırgız halkı buğday ekimi için kullanıldı. Dünya ekonomik krizinin patlamasıyla beraber buğday fiyatları düştü. Açlığa dayanamayan insanlar daha olgunlaşmamış buğday başaklarını toplayarak hayatta kalma mücadelesi verdi. Sovyet Rus komisyonunun kararına göre kulak adı altında en verimli çiftçiler tasfiye edildi. Bu çiftçilerin hayvan, ev, araç ve buğdaylarına el konularak, kolhoza verildi. 1932-1933 de özellikle buğday ekilen bölgelerde yaşanan kitlesel açlıkta, köy fertlerinin hepsinin öldüğü vakalar yaşandı.

Bu çalışmada Sovyet Rusya döneminde göçebe halklara uygulanan zorunlu iskân politikasının baskıya dayalı ve yersiz yapılması ülkenin tarım ihtiyacını karşılamak amacıyla Kırgız ve diğer Türk halklarının ekonomik anlamda desteklemeden kullanılması, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzına alışkın olan Kırgız halkının yaşam mücadelesi kaleme alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Rusya, Buğday Krizi, Kırgızistan, Tarım, Göçebe Halk, Kolektifleştirme.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, fkara@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2100-1788.

THE SOVIET REPUBLIC OF KYRGYZSTAN IN WHEAT CRISIS

Abstract

In the first periods of Soviet Power, a large part of the Kyrgyzstan region was composed of nomadic people. The transition of the Kyrgyz People to settled life started with the bolshevik revolution. The Soviet Government followed a policy of strenggggthening its it dominated. As a result of meeting of the Soviet Committe in 1931, it was decided to establish a settled settlement policy in the regions it dominated. As a result of a meeting of the Soviet Committee in 1931, it was decided to establish a settled life in Kyrgyzstan were done without taking into account the social, economic and cultural conditions of the kyrgyz in some areas selected for settlement, no attention was paid to pasture for animals, water resources, irrigation facilities and similar details. To overcome internal and external difficulties, Stalin abandoned the new economic policy and chose the path of rapid indusrtialization and forced mass collectivisation of the country. The country primarily needed wheat cultivation indusrtialization would not be possible without wheat. Kyrgyzstan was supposed to prepare what, livestock and wool in the first place and to increase cotton production in the South. in this direction, a large amount of wheat and meat tax was collected from the people of Uzbekistan and Kyrgyztan, and cotton production areas were supported. Modern equipment and machines were needed fort he industry. Currency was needed to buy them. Currency was bought in exchange for wheat. In this direction, the Kyrgyz people were used for wheat cultivation with the eruption of the world economic crissis, wheat prices fell. People who could not stand the hunger struggled to survive by collecting the immature ears of wheat. According to the decision of the soviet russian commission, the most productive farmers were confiscated and given to collective farms. In 1932-1933 there were cases where all members of the village died in the mass famine experienced especially in the areas where weat was cultivated.

In this study, the compulsory resettlement policy applied to nomadic peoples during the soviet russia period, the use of the kyrgyz and the other turkish peoples to meet the agricultural needs of the country without economic support, the life struggle of the kyrgyz people who are accustomed to the nomadic and semi-nomadic lifestyklewill be writen

Keywords: Soviet Russia, Wheat, Crisis, Agricultural, Nomadic Peoples, Collectivization.

Giriş

Sovyet iktidarının ilk dönemlerinde Kırgızistan'ın çoğunluğunu göçebe ve yarı göçebe halk kitlesi oluşturmaktaydı. Kırgızlar, Tanrı Dağları, Issık Göl Vadisi, Suusamur Vadisi, Alay, Gülçö, Kemin, Ketmen Töbö'yi yaşam alanı olarak seçmişlerdi. Fergana Vadisinde yerleşik Kırgızların dışında kalan Kırgızlar asırlar boyu göçebe hayatı sürdürmüşlerdir. Sovyet iktidarı öncesi Kırgızların kitlesel olarak göçebe hayatı bırakıp yerleşik hayata tam olarak girmesinin ilk dönemi Bolşevik İhtilâli ile birlikte başlamıştır. İkinci dönem ise 1931 yılına kadar süren dönemle birlikte yapılmış ve 1971 yılına kadar da aralıksız olarak devam etmiştir. Sovyet iktidarının amacı, Kırgızları yerleşik hayata geçirerek kendi iktidarlarını daha kolay kabul ettirmektir. Diğer taraftan da manap ve zenginlerin etkisini ve onları yok etme amaçlarını güdüyordu. Kırgızistan'da zengin ve manaplar henüz yok edilmemişti ve halk üzerinde büyük etkileri bulunmaktaydı. Göçebe Kırgızlar otlakları ortak olarak kullanıyorlardı. Yazlık meralar ve otu kesilecek yerler boylara aitti. Kırgızları, yerleşik hayata geçirmenin ilk etabı Ekim Devriminden kolektifleştirmenin başlamasına kadarki dönemi kapsar. İkinci

etap ise kolektifleştirme dönemidir. Esas yerleşik hayata geçirme ise 1931’de kitlesel kolektifleştirme ile birlikte yapılmış ve 1971 yılına kadar devam etmiştir.

Kırgızistanda Kitlesel Kolektifleştirme İle Birlikte Buğday Krizi

1920 yılından başlayarak 1930 yılına kadar geçen süre aralığında Kırgızlar göçebelikten yerleşik hayata geçirilmişlerdi¹. Ancak, ortada çok önemli bir husus vardı ki Bolşevizmin hüküm sürdüğü bu yıllar kitlesel kolektifleştirme için son derece elverişsizdi. Durumu fark eden idareciler hızla gerçekleştirmiş oldukları çalışmaların yanı sıra halkı yerleşik hayata özendirmek için 19 Eylül 1923 yılında zayıf göçebe ailelerini vergilerden muaf tutma kararı aldı. Zira Kırgız Özerk Bölgesi kurulduğu zaman Kırgızların halen %62 sini göçebe ve yarı göçebe halk oluşturuyordu.

Komünist Parti göçebe halkı yerleşik hayata geçirmek amacı ile 3 Nisan 1931’de yerleştirme işini yönetmek için Kırgızistan Hükümetine bağlı ve başkanı Abdırhmanov olan Cumhuriyet Komitesi oluşturdu. 18 Ekim’de Toprak Halk Komiserliğine bağlı özel birim oluşturuldu. 17 Aralık’ta Bölge Komiteleri oluştu. 1932 yılı şubatında, komitenin yapmış olduğu toplantı sonucunda alınan kesin karar ile Kırgızların bütünü ile yerleşik hayata geçirilme kararı alındı. Komitede yer alanların vazifeleri; göçebe halka yerleşik hayatı tanıtmak, yerleşim bölgelerini belirlemek ve gerçekleştirmek için plan hazırlamak, yerleşik hayata geçenlerin ekonomi ve kültürlerini yükseltmek için tedbirlerini almaktı. Elbette doğru olmayan bu düşüncelerini halka şu şekilde anlatmışlardır: yerleşik halkın köylerinden daha fazla istifade edebilmek için toprak ve hayvanlarını otatabilecekleri daha büyük alana sahip olabileceklerdi. Gerçekçi olmayan diğer bir vaatleri ise halkın sürekli bir işe sahip olacağı sanayide çalışabileceği imkânı idi. Planlanan hayata geçirme işini gerçekleştirmek için 1932 Mayıs’ta 370 bin ruble tahsis edilmişti. Kırgız hükümeti tarafından 210,8 bin ruble uzun vadeli borç vermeye ayrılmıştı. 85 bin ailenin 68 bininin 1933 yılında yerleşik hayata geçişinin sona ermesi gerekiyordu². Sovyet yönetimi göçebelerin yerleşik hayata geçmesini hafife aldığı için ekimi zorunlu olan buğday ve diğer tahıl ve araç gereç ihtiyacını arka plana atmıştı.³ 1927 yılında buğday hasadı önemli ölçüde azaldı ve 1926 yılına nazaran 45 milyon ton daha az buğday toplandı. Buğdayı az toplamak demek dışarıya buğday satamamak ve sanayileşme planının tehlikeye girmesi anlamını taşıyordu. Bu durumda buğdayın sonbahar fiyatını dondurma, elinde buğday olanları satmaya zorlama, devlete satmak istemeyenleri cezalandırma yoluna gidildi⁴.

1932 yılında 12 bölgede kitlesel yerleştirme işi yürütüldü. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti, Kazakistan’ın yerleşik hayata geçen göçebe ve yarı göçebe halkına ön gördüğü kolaylıkları içeren “Kazakistan’ın Hayvancılık ve Ziraatı” kararını aldı. Bu kararın esasında eski göçebeler 1933 ocak ayından itibaren hayvan ve buğday vergisinden muaf tutuluyorlardı. Kazakistan’daki bu karar Kırgızistan’daki göçebeleri yerleşik hayata geçirmede yapılan yanlışlıkları düzeltmek için büyük önem taşıyan bir emsaldi. Çünkü yerleşik hayata geçirmede bazı yerlerde çok ciddi hatalar yapılmıştı:

¹ A. Dcunuşev, *İz İstorii Obrazovaniya Kirgizskoy Avtonomnoy Respubliki*, Fruze 1966, s. 39.

² U. Çotonov vd., *İstoriya Kirgızstana: XX vek*, Bişkek 1998, s. 71-72.

³ N. S. Tünteev, N. S., *Krasme Kavaleristi Kirgızstana*, Bişkek 1994, s. 4.

⁴ V. G. Afrasnayev, A. A. Smirnov, *Urok Deat İstoria*, Moskva 1989, s. 144-145.

- Yerleşik hayata geçirme zorla kolektifleştirme eşliğinde yapılmıştı.
- Dağlık ülke olan Kırgızistan'ın şartlarına uymayan birçok büyük yerleşim bölgesi oluşturulmuştu.
- Her zaman halkın istediği yerler seçilmiyor, yanlış yerlerde ısrar ediliyor ve sonuçta kurulan yerleşim yerleri halkın yaşamasına uygun olmadığı için boş kalıyordu.
- Bazı bölgelerde daha dünkü göçebelerin yatkınlık ve seçimlerini hesaba katmadan buğday kültürünü yerleştirmeye çalışıyorlardı.
- Kırgız Bölge Komitesinin Ocak 1932 tarihli kararına uygun olarak göçebeleri yerleştirirken boy düzenine göre yerleşimden kaçınıyorlardı. Kırgızistan'da kolektifleştirme ve yerleşik hayata geçme işleri, Kırgızların sosyal ekonomik ve kültürel şartları hesaba katılmadan yapılıyordu. Yerleşim için seçilen bazı bölgelerde hayvanlar için otlak, su kaynakları, sulama imkânları ve buna benzer detaylara önem verilmemişti. Örneğin, Alay Gülçö bölgesinin Layli Su adlı kaynağından 1,5-2 km uzaklıkta ve uygun olmayan yerde kurulmuştur⁵.

Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Buğday Krizi

Stalin iç ve dış zorlukları yenmek için yeni ekonomi politikasından vazgeçerek ülkeyi hızla sanayileştirme ve zorla kitlesel kolektifleştirme yolunu seçti⁶. Ülkenin öncelikle buğday ekimine ihtiyacı vardı. Buğdaysız sanayileşme yapılması imkânsız idi. Ekmeği çok sayıda ve hızla büyük ekonomi kuruluşları verebilirdi. Böylece buğday problemini kolhoz ve sovhoz bazında çözme fikri doğmuş oldu. Pamuk bağımsızlığını Orta Asya'dan halletmek için özellikle Özbekistan, Kırgızistan'dan pamuk bölgelerine verilmek üzere büyük oranda buğday ve et vergisi alıyordu⁷. Kırgızistan'ın ilk planda buğday, hayvan ve yün hazırlaması, güneyde ise pamuk üretimini yükseltmesi gerekiyordu⁸.

Buğday planlaması acele ile Kırgızistan'ın bölge ve iklim özelliklerine bakılmadan yapıldı. 19 Kasım 1932 de Merkezin Kırgızistan'daki göçebe ve yarı göçebe bölgelerdeki 60 bin aileye buğday ve et hazırlamadan muaf bırakması hakkındaki kararı, yerli parti ve yönetici çalışanların moralini bozdu. Çünkü buğday toplama işi daha da zorlaştı⁹. 1932 de buğday planının yerine getirilememesinden dolayı Kırgızistan'daki yöneticilerin bazıları işlerinden alındı, bazılarına ise partide sert cezalar verildi.

Alay-Gülçö bölgesinde göçebeleri, tutuklama ve hapse atma tehdidi ile zorla çamurdan ev yapmaya zorladılar. Ancak bu evler onların çok soğuk geçen kışlarına

⁵ B. Baybulalato, *Sotsialno-Ekonomiçeskiy Stroy Kirgizii Do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsii*, Frunze 1958, s. 105.

⁶ B. Hayit, *Satar İlyasov, İlyasoviç vd İstoriya Kirgızskoy SSR*, C.II., Frunze 1986, s. 56.

⁷ Y. Abdırähmanov, *1916. Dnevnik Pisma k Stalinu*, Frunze 1991, s. 150-151.

⁸ İ. Karimov, "Nas UçiliPrigyat Çerez Kapitalizm", *Komsomolskaya Pravda Gazetesi*, 9 Mart 1991.

⁹ S. M. Gramenitskiy, *Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Krae*, Taşkent 1986, s. 4-5.

uygun değildi¹⁰. Bir de “yedi gün içerisinde inşaat ve taşınma işleri bitirilsin, aksi takdirde bu emre uymayanlar tutuklanarak mahkemeye sevk edilecek” emri çıkmıştı¹¹.

Bazı göçebe bölgelerde zengin ve manaplarla birlikte göçebe halkın tepki göstermesinden dolayı 1929’ a kadar bir tane bile yerleşik köy oluşmadı. Örneğin, Karakol bölgesinde ekim yapmak için büyük arazi ayrılrsa bile hiç kimse yerleşik hayata geçmek istemedi¹². Yerleşik hayata geçirme işinde planlanan aksine gerçekleşme aşamasında terslikler çıkıyor, inşaat işleri ise yavaş yürüyordu. Bütün bu yapılanlar halkta Sovyet iktidarına güvensizliği arttırırken ulaşılması çok zor yüksek dağlara taşınanlar oluyordu. Hayvanlarının ellerinden alınacağı ve kendilerinin de orduya alınacağı söylentileriyle göçebeler kitlesel olarak hayvanlarını kesmeye başladılar¹³. Mesela, 1931’de 1930’a nazaran hayvanların sayısı %21,3, koyunlar %25, büyük baş hayvanlar %10-15, yıllık %10 kadar azaldı. Dağlık bölgelerde kolektifleştirmeyi aşırı bir tempoyla 1932 yılına kadar sona erdirme girişimleri Kırgızistan’ın hayvancılığına büyük zarar verdi¹⁴.

Buğday ürünü 1931-1932 yıllarında önceki yıllara nazaran düşüktü, fakat açlık tehlikesi yaratacak boyuta henüz ulaşmamıştı. Gerçekçi olmayan planı yerine getirebilmek için kolhozların bütün buğdaylarını neredeyse süpürge ile süpürerek aldıkları için insanlar aç kaldı. 1932-1933’de özellikle buğday ekilen bölgelerde yaşanan kitlesel açlıkta köy fertlerinin hepsinin öldüğü olaylar yaşandı. Özellikle Kazakistan’daki açlık diğer bölgelere göre çok daha fazla idi. Kazakistan’daki kitlesel kolektifleştirmede ortak olan hayvanlar yok edilmiş ve çok düşük tarım ürünü toplanmıştı. Göçebe hayat tarzını sürdüren Kazaklar açlıktan büyük kayıp verdiler. 1933’ün ilk yarısında 52 bin Kazak evini ve yurtlarını bırakarak Kırgızistan’a gelmek zorunda kaldı. Daha sonra ise Kazakistan ve Sibiry’a’daki açlık yüzünden Kırgızistan’a gelen ailelerin sayısının 130 bini bulması durumu daha da zorlaştırdı.

Buğday planının gerçekleşmemesini Abdır Rahmanov şöyle açıklıyor:

“1932 yılında Kazaklar kitle şeklinde Kırgız topraklarına geldiler. Onların arasında açlıktan kaynaklanan ölüm çoğaldı. Bu durum birçok yönetici gibi beni de korkuttu. Buğday planında Orta Asya bürosunda farklı görüşler vardı. Bizim cumhuriyete çok yük yüklendi diyorduk. Kazakların bize göç edip gelmesiyle; biz yöneticilerde, planın gerçekçi olmadığı şüpheleri uyandı. Bu bizim moralimizi bozdu ve günün bazı bölgelerinde Calal Abad, Aravan Bura, Nookat buğday ticaretine izin verdik. Şahray ve İsaakev ile konuşurken, “bu planı gerçekleştirmek çok zor. Kırgızistan’ın da Kazakistan’ın durumuna düşürmektense, planı hayata geçiremediğimiz için bizi işten alsınlar daha iyi dedim. İki de kabul etti”¹⁵.

Bütün bunlar insanları korkutuyor ve yerleşme işini frenliyordu. Kontrol komisyonu raporunda kolektifleştirmede, yerleşik hayata geçirmede, beş yıllık planların çalışılmasında ve diğer ekonomik ve siyasi kampanyalarda zorbalığın yer aldığı kabul edilmişti. Kırgız Özerk Cumhuriyetinde merkezi kolhozcular çalışıyorlardı ama

¹⁰ C. M. Malabaev, *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek 1999, s. 122.

¹¹ T.A. Abdıkadirov, *İstoria Kollektivizatsii Selskogo Hozyaystva v Kirgizii (1929-1934gg)*, Dokumenti i Materiali, Frunze 1989, s. 8.

¹² B. Çokuşov, *Klassovaya Borba v Kigizskih Ailah v Pervie Godı Sotsialistiçeskih Preobrazovaniy (1918-1924gg)*, Frunze 1970, s. 108-109.

¹³ B. Baybulatov, *Ot Koçevya k Sotsilaizm*, Frunze 1969, s. 104-105.

¹⁴ *Sovetskaya Kirgiziya Gazetesi*, 20 Ekim 1931.

¹⁵ V. P. Şerstobitov, *Novaya Ekonomičeskaya Politika v Kirgizii 1921-1925*, Frunze 1964, s. 65.

buğdaylar direkt kolhozun deposuna gidiyordu. 1933 baharında Çüy bölgesinde buğday hazırlama görevlileri Coldoşev ve Cañurov'un belirttiğine göre, bazı kolhozcuların arasında açıklıktan kaynaklanan şişmeler başladı. İsaakeev de Calal abad da aynı durumdan bahsediyor ve kendi kararı ile devlet fonundan aç kolhozculara buğday dağıttırıyordu. Abdır Rahmanov'a şeker pancarı ve diğer mamûlleri devlete teslim eden kolhoz ve sovhozların temsilcileri geliyor ve bu teslimin karşılığında başlayan açlığı durdurmak için buğday istiyorlardı. 1932 de Kırgızistan devletin buğday toplama planını yerine getiremedi. Buna karşılık açlığa karşı yapılan yardımların, direktiflere karşı gelme ve "buğdayı çarçur etme" suçuyla cezalandırıldığını belirtmek gerekiyordu.

Yukarıda kısaca belirttiğimiz sebepler devletin buğday planının hayata geçirilmesini engelledi. Ama buna karşılık cezalandırmalar çok acımasızca oldu. 1932'nin mayıs ayından itibaren Parti Bölge Komitesinde konu sadece buğday toplama oldu. İç reyonlardan 30 kat fazla buğday çıkarılacaktı. Çoğu kararlar ceza verilmesiyle sona eriyordu. Parti Bölge Komitesi Sekreteri İsaakeev'in belirttiğine göre, buğday toplama kampanyasının sonlarına doğru bazı bölgeler katı idari yöntemler kullandı. Mesela, Talas, Rıkov reyonları kolhozcuları döverek, evlerini arayarak ve kitle şeklinde hapse atma metotlarını kullanarak buğday topladılar¹⁶.

Isık Göl bölgesi Taştak köyünde planı gerçekleştirmediği suçuyla 175 üyelik kolhozun 105 üyesi kolhozdan atılmıştı¹⁷. Aksu reyonu siyasi bölümü, birkaç pud gizlenen buğday bulduğunda partiden kolhozun 11 sekreteri atıldı, 10 Sovyet başkanı işten alındı, üç kolhozun yöneticileri dağıtıldı. Kolhozun 6 başkanı mahkemeye verildi¹⁸. Nookat Parti Bölge Komitesi Sekreteri Hocabekiov, Organize Bölüm Başkanı Laktionov işten çıkarılırken, Rıkov Reyonun Bölge Komitesi Bürosunun başkanı planı gerçekleştirmediği için kolhozlara sanayi mallarının göndermesi yasaklandı. Buğday toplama ilk planı iki haftada gerçek durumu ve ürünlerin verimliliğini değerlendirmeden acele ile verilmişti. Mesela, Isık Göl reyonuna buğday toplama talimatları verilmişti. Ancak bu bölgenin ekonomisi buğday için elverişli değildi. Planı gerçekleştirmek için bütün topraklara ekin ekilmesi gerekiyordu. Oysa ancak 18 bin hektara ekin ekilmişti. Aynı durum dağlık bölgeler için de geçerliydi. Bir de idari sistemle ve zorbalıkla kurulan kolhozlardan böyle yüksek bir sonuç alınamazdı.

Özgön reyonu Kızı Tuu Köy Sovyet Başkanı çiftçileri bütün köylülerin önünde kırbaçlama metodunu yürütüyordu. Parti bölge komiteleri böyle adi işlerin yapıldığından haberdardı, fakat hiçbir önlem almıyordu. Talas reyonunda partili olmayan Meer adlı şahıs o kadar ileri gitmişti ki, erkek ve kadınları çırılçıplak soyarak, köyü gezdiriyordu¹⁹. Kızıl Car reyonunda devlet görevlisi, çiftçileri tek ayakta durmaya ve tek gözleriyle uzun süre güneşe bakmaya zorluyordu²⁰. Çiftçilere başkalarına örnek olsun diye hasırlı kostüm giydirerek bütün köyü gezdiriyorlardı. Koçkorka, sovhozunda direktör ve diğer devlet görevlileri işçileri dövüyordu. Orta Çağda kullanılan yöntemle, el ve ayakları bağlanarak işkence yapılıyordu²¹.1933 yılına doğru devlete %92'sini kolhozlar, %74'ünü özel ekonomi sahipleri vermişti. Kırgızistan'ın özellikle uzak

¹⁶ A. Cumanaliev, *Politiçeskoe Razvitie Kırgızstana 820-30 godı*, Bişkek 1994, s. 17-18

¹⁷ Malabaev, s. 87.

¹⁸ Cumanaliev, s.19.

¹⁹ Abdır Rahmanov, s. 56

²⁰ Abdır Rahmanov, s. 55-57.

²¹ P.M. Galuzko, *Turkestan Koloniya (İstoriya KoloniyalnoyPolitiki Russkogo Sarizma v Sredney Azii*, Moskva, 1962, s. 32.

bölgelerinden yeteri kadar buğday taşınıp alınmaması VKP (b)'nin 13 Mayıs 1933'te “Kırgızistan’da buğdayın çalınması ve pazar yerine dönüştürülmesi” kararını çıkarmasına neden oldu²².

1933 Haziran’daki parti toplantısında alınan tedbirlerin neden buğday ekim planını yerine getirilemediği hakkında toplantı düzenlendi. Orta Asya Bürosu Sekreteri K. Y. Bauman, tedbirlerin az bile olduğunu belirtti. Şahray’ın buğday toplama kampanyasında 100’den fazla insanın kurşuna dizildiği söylevine az bile dedi²³. Artık çiftçilere karşı alay ve hakaretler açıkça ve geniş çapta yapılabiliyordu²⁴. Üstelik bütün suçlar görevlerinden alınan Şahray ve Abdırhmanov’a yüklenmişti.

Kırgızistan’ın buğday planını yerine getirmemesi Stalin’in Kazakistan Birinci Sekreteri Mirzoyana gönderdiği direktife denk düşmüştü. Fakat direktifin sadece Kazakistan’a değil, alışlagelmiş prosedürlere göre bütün komşu devletlere de yansımaları olağan bir durumdu. Stalin telgrafında; Kazak Bolşeviklerin sıradaki görevi büyük Rus şovenizmine karşı mücadele ederken, yerli milliyetçiliğe ateş açmaktır. Aksi takdirde Lenin’in enternasyonalizmini Kazakistan’da tutmanın zor olduğunu vurgulamıştır²⁵. Abdırhmanov, Kırgızistan’da yaşananları günlüğünde şu şekilde anlatıyordu:

“On kişinin ancak yapılabileceği işi bir kişiden istiyoruz. Ve her zaman onlar haksız. Ne kadar iğrenç. Biz sosyalizm dönemine girdik ve çiftçilerin evlerini pamuk bulmak için arıyoruz. Sosyalizm ve çiftçilerin evini arama. Birbirine bağlamak çok zor.... Bazı çiftçiler pamuk bulamayınca evdeki yorganların içindeki pamuğu vermek zorunda kaldılar...²⁶ Sanırım bahar gelince gene Kırgızların Çine kaçması başlayacak sorun sadece Kırgızların Çine kaçması değil²⁷ sorun aynı zamanda iş arkadaşlarını Kırgızların Çine kaçabileceği ihtimaline ve bunu gerçekleştirmemek için tedbirlerin alınmasına ikna edemedik”²⁸.

Buğday Krizinin Sonuçları

VKP (b)'nin XV. Kurultayı çiftçilerin yavaş yavaş toprağın kolektif işletmeye geçmesini istiyordu. Bunun için de tarımın veriminin artırılması ve makineleşmesi gerekiyordu. Oysa tam tersi makineleşme ve teknoloji, kolektifleştirmenin esasında yapıldı²⁹. Kolektifleşme bir açıdan sanayileşmeye bütün gücü ve araçları verirken diğer taraftan da acımasız baskı ve zorbalıkla yürütüldü. Kulak adı altında en verimli çiftçiler tasfiye edildi. Yer-su reformu, toprak ıslah işleri, gönüllü kooperatifleşme, yeni teknoloji ile donatma, yeni ekonomi NEP politikasının etkisine rağmen 1925-1929 yıllarında ülkedeki buğday üretimi 1913 yılı mahsulü kadar seviyede kalmıştı. Bir başka deyimle ülkenin sanayileşme ihtiyacını karşılamak için tarımın gücü sınırlıydı. Hızla kolektifleşme yolunun seçilmesi 1929 yılının sonuna denk gelmiştir. İlk olarak Buharin’in grubu sağ oportunist olarak suçlandı ve siyasi yönetimden uzaklaştırıldı. Merkezi komitede bir yıl içerisinde buğday bölgelerini “kitle şeklinde kolektifleştirme”

²² Abdırhmanov, s. 45-48.

²³ Abdırhmanov, s. 53-55.

²⁴ Goluzko, s. 37.

²⁵ Kazahstanskaya Pravda Gazetesi, 8 Eylül 1988.

²⁶ Abdırhmanov, s. 156.

²⁷ Tünteev ve Podkuyko, s. 4.

²⁸ Abdırhmanov, s. 136-137.

²⁹ V. P. Danilov, V. P. Dmitrenko, V. S. Lelçuk, “nep i ego sudba”, *İstoriki Sporyat Trinadsat Bese*, Moskva 1988, s. 131-134.

kararı alındı³⁰. 7 Kasım 1929'da Pravda Gazetesinde yayımlanan Stalin'in büyük dönüş makalesi, kolektifleştirmenin teorik temelini oluşturdu. 1929 yılında Orta Asya ve onun içinde Kırgızistan'da "*kim kolhoza gitmiyorsa o Sovyet iktidarının düşmanı*" gibi afişler yaygınlaştı. Orta Asya cumhuriyetlerinde, "önde gelen bölgelere kolektifleştirme temposu açısından yetişmek ve geçmek" gibi söylevler ortaya çıktı³¹. Ailesi olanlara 600 kişilik yemekhane açıldı.

Kolektifleştirmeyi yürütmek ve kulakların tasfiyesi için Rusya'dan bütün Sovyet cumhuriyetlerine 25 binler adı altında görevliler gönderildi. 1930'da Stalin usulü kolektifleştirme döneminde Moskova, Leningrad, Ivanovo, Voznesenskiy, Donetsk, Yaroslavy ve Rusya'nın diğer sanayi merkezlerindeki işçi sınıfından 219 temsilcisi de Kırgızistan'a geldi³². Stalin'in temsilcileri geleneksel göçebe ve ziraatçıların asırlardır kalıplaşan hayat tarzlarını ve düşüncelerini yıkmaya geliyorlardı.

Acelecilik, yerli halkın özelliklerini dikkate almama, çiftçilere karşı yapılan kitlesel terör, tarımı felakete sürükledi. Kolektifleştirme buğday ekimine ve hayvancılığa büyük zarar getirdi. Hayvan sayısı 1914 yılı seviyesine nazaran 4 kat az, 1920'ye göre 1,5 kat az sayıya indi. 25 binlerden Ak Su Moskova reyonu bölgesine, kitlesel kolektifleştirmeyi gerçekleştirmek için gönderilen Kukolkov, orada ülkenin pamuk bağımsızlığı için Kırgızistan'ın kuzeyinde pamuk yetiştirmeye çalıştı. Oysa Kırgızistan'ın kuzeyinde pamuk yetişmezdi, çünkü tabiat ve iklim elverişli değildi. Buna rağmen işçi temsilcisi ciddi bir şekilde pamuk planının gerçekleşmemesini kötü çalışma, kötü organize, Bolşevik temposunun yokluğu ile kulak ve zenginlere yeteri kadar baskının olmamasına bağladı³³. Düşüncesizce ve akılsızca yapılan kolektifleştirme yarışı bir gerçektir. Ancak komünistler, her adım her savunmayı milliyetçilik olarak görüyor ve suçluyorlardı. Abdırakmanov, Stalin'e yazdığı mektubunda Kırgızistan'da kolektifleştirmenin spesifik zorluklarını belirtirken benzer suçlamaları göze alıyordu. Kooperatifleştirme ve ekonomi kredi bankasının faaliyetlerini sadece göçmen çiftçilerin yaşadığı göçebe ve yarı göçebe bölgeleri çoğu zaman içermekte idi. Kırgızlar kültürleri az olduğundan dolayı kooperatifleştirme konusuna önem vermiyordu. Bunda Kırgız halkının arasından çıkan çalışanların azlığı da büyük rol oynamaktadır. Çünkü onlar Kırgız ekonomisi, örf ve adetlerinin özelliklerini bildikleri için doğru yaklaşarak kooperatifleşmeye çekebilirlerdi. Abdırakmanov'a göre, Rus şovenizmi kenar cumhuriyetlerde kök salmış vaziyette idi ve onlarla savaşmak zordu³⁴. 1930'lu yılların başında Stalin'in siyasi iktidarının kurulmasıyla ilk katı tasfiye dalgası, kulakları sınıf olarak yok etmekle geldi. VKP (b)'nin XV. Kurultayında kulaklara karşı alınan kararlar taarruz politikasına geçildi. Kulakları sistematik olarak ekonomik metotlar ile sürüp çıkarmak kararlaştırıldı³⁵. Yerel yönetim çiftçilere karşı tasfiyelerle ve onların kolhoza girmesini sağlamakla kalmadı, aynı zamanda kolektifleştirme esnasındaki bazı davranışları da milliyetçilik olarak suçladı. Kolhozlar genelde boy prensiplerine göre yapılıyordu. Sovyet yöneticileri ise, Kırgızların boy düzenine göre bölünerek kolhoz kurmaya yönelmesini milliyetçilik olarak görüyorlardı. Kolektifleştirme köye yeni iktidarı getirmekle birlikte değişim

³⁰ Danilov vd. s. 136.

³¹ Afanasyev ve Smirnov, s. 152-154.

³² Abdıkadirov vd, s. 5-6.

³³ Z. Kurmanov, "Opriçniki" *Literaturniy Kırgızstan Dergisi*, No.11, 1991, s. 116.

³⁴ Abdırakmanov, s. 116.

³⁵ Danilov, Dmitrenko ve Lelçuk, s. 131-134.

görünürde idi. Boy liderleri hemen yeni düzene adapte olarak kolhoz başkanları ve ekip başı olmuşlardı. Kolhoza aynı boydan olan manapların bile alındığı, fakat bölgede yaşayan diğer boyların fakir ve orta halli insanların alınmadığı, boy düzeninde kurulan kolхозlarda kolhozun güçlenmesi için yapılan faaliyetleri yürütmenin çok zor olduğu, bu yüzden boydan oluşan kolhozların zengin ve manapların kolektifleştirmeye karşı sınıf mücadelesinin aracı olarak görüldüğü iddiaları, ortaya konan kanıtlarla desteklenmeye başladı³⁶.

Kolhozlara başka boyların insanların alınmadığı iddiası gerçeği yansıtmıyordu. Çünkü boylar tam tersi her zaman başka boylardan küsüp gelen temsilcileri kendilerine çekmeye uğraşıyorlardı. Bu hem ekonomik ve hem siyasi açıdan itibarlıydı. Eskiden başka boylarda insanları kendine çekme işi boyların birbirine düşmesinde ikinci sıradaki sebepti. Çünkü boy düzenine göre oluşan kolхозlarda faaliyetleri yürütmenin zor olduğu suçlaması da geçersizdi. Böylelikle, kolhoza yabancı mülkiyeti gibi değil, kendi özel mülkiyeti gibi bakabiliyordu.

Buğday ürünü 1931-1932 yıllarında önceki yıllara nazaran düşüktü, fakat açlık tehdidi yaratacak boyutlarda değildi. Gerçekçi olmayan planı yerine getirebilmek için kolhozların bütün buğdaylarını neredeyse süpürgeyle süpürerek aldıkları için insanlar aç kaldı. 1932-1933'de özellikle buğday ekilen bölgelerde yaşanan kitlesel açlıkta köy fertlerinin hepsinin öldüğü vakalar yaşandı. Ama bilhassa Kazakistan'daki açlık diğer bölgelere nazaran çok büyüktü. Kazakistan'daki kitlesel kolektifleştirmede ortak olan hayvanlar yok edilmiş ve çok düşük tarım ürünü toplanmıştı. Göçebe hayat tarzını sürdüren Kazaklar açlıkta büyük kayıp verdiler ve bir kısmına inşaatta, kolhozda, sanayi kuruluşlarında iş buldular³⁷. Bölge komitesi ve hükümet, kolhoz ve sanayi kuruluşlarında iş buldular. Bölge komitesi ve hükümet, kolhoz ve sovhozların göçmenlerin gıda ihtiyaçlarını karşılamak için tohuma ayrılan buğdaydan kısmen yararlanmalarına karar verdi. Boy düzenine göre oluşan kolhozlara karşı yapılan mücadelenin gerçek sebebi, her konuya temeli olmayan sınıf açısından yaklaşmakta yatıyordu³⁸. Kolhoz yöneticileri seçilir gibi gösterilecek, gerçekte ise söz dinleyen yöneticiler yukarıdan oturtulacaktı. Kolhozcuların, yetiştirdiği mahsulün tamamının alınmasını pasif izleyen kayıtsız insanlar olması gerekiyordu. Bunun parlak örneği 1932 yılındaki buğday toplamada çiftçilere uygulanan katı tedbirlere rağmen, Kırgızistan planı kolхозlarda %92, ferdi çiftliklerde %74 gerçekleşmiştir. Planın hayata geçirilmesinden dolayı Kırgız bölge komitesinden Aliev, Saadev katı ceza aldılar ve işlerinden alındılar. Şahray ve Abdırhmanova ayrıca parti cezası verildi³⁹. Kolhozcular yeni düzene farklı tepki veriyorlardı. Bazıları Çine göç edip gidiyordu. Örneğin, 1930 başlarında Alay bölgesinden 300 aile Çin'e gitti. At başı bölgesini "tuyuk" ve "boğaçtı" köy halkı 30 bin koyun ve 15 bin yıllık ile Çin'e gittiler. Göç hareketleri başka bölgelerde de görülmüştü. Sadece Ketmen-Töbö bölgesinde 1933 yılında 805 aile gitmişti diğer Kırgızlar ise silah alıp basmacıların sıralarına geçiyorlardı⁴⁰.

Halkın çoğunluğunu oluşturan çiftçiler durumlarını kabullendiler ve gündelikçi oldular. Bu doğal olarak tarımsal üretimin sonucuna yansımıştı. Kırgızistan'da 1936

³⁶ *Sovetskaya Kirgiziya Gazetesi, 11 Şubat 1931.*

³⁷ *Slovo Kirgizstana Gazetesi, Haziran 1991, s. 2.*

³⁸ *Sovetskaya Kirgiziya Gazetesi, 11 Şubat 1931*

³⁹ Abdırhmanov, s. 72.

⁴⁰ G. S. Tatibekova, *Raskreposyenie Jensem-Kirgizki Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoj Revolyutsiei*, Frunze 1963, s. 47.

yılında yıllık sayısı %50,3, koyun ve keçi %32,3 büyük baş hayvanlar %50,6 azaldı. 1940 yılında bile bu durum düzelmemişti. Büyük baş hayvan sayısı 1928 seviyesinde kalmıştı. Koyun, keçi ve yıllık da aynı durumda idi⁴¹. Toprak ıslah işleri, tarımda gelişmiş teknolojiyi kullanma bile ziraata yüksek mahsulü getiremedi. 1940 yılında 1928 yılına nazaran kışlık buğdayın mahsulü %19,2, patatesin mahsulü ise %32 düşmüştü. Böylece kolhoz düzeni kendi üstünlüğünü gösteremedi. Tam tersi eğitilmiş ziraatçılar ve mühendisler teknolojiye rağmen başarısız oldu. Sovyet literatüründe Kırgızistan'daki yer-su reformu, geniş çapta sulama işleri sistemi, göçebelerin yerleşik hayata geçmesi ve diğer meseleler kolektifleştirme dönemine denk düştüğü için sanki bütün yapılan bu işler kolektifleşmenin başarısı gibi gösterildi. Oysa Staline göre, büyük kolhoz ve sovhozlar büyümenin mucizesini gösterecekti ve kolhoz ve sovhozlar hızlı tempo ile 3 yıl gibi sürede ülkeyi dünyadaki bol buğdaylı ülkeye, hatta neredeyse tek bol buğdaylı ülkeye dönüştürecekti. Ancak bu hayal hiçbir zaman gerçekleşmedi. Kolhozlar ilk günden itibaren tasarruf, çaba ve gayreti öldürdü. Kolhozcuların ürettiği mal onlara değil, devlete aitti. Bu ise malın azalmasına, verimliliğin düşmesine yol açtı⁴².

1933'ten itibaren kolhozların devlete vergi olarak ürün verme dönemi başlatıldı⁴³. Bununla beraber kolhozların ne kadar ve ne ekeceği hakkında direktif planlama uygulanmaya başlandı. Oluşmakta olan bu yeni sistemin maddi esası olan devletin MTS (Makine Teknik İstasyonu) üretimin en önemli unsuru makinelerin toplanmasıydı. Bütün bunlar kolhozların bağımsızlığını yok ediyordu⁴⁴.

Rusya'dan işçilerin gelmesi esnasında komünist partinin büyük hazırlıkları ile kolhoz cephesine gönderilenler otomatik olarak iyilerin en iyisi ve devrim proletaryasının temsilcileri oldular⁴⁵. Kırgızistan, Stalin'in temsilcilerini büyük bir şerefle karşıladı. Gazeteler onlar hakkında üretimin öncüleri, toplumcular tecrübeli komünistler iç savaşa katılanlar ve ülkenin ilk barış kurucuları şeklinde yazıyorlardı. Oysa bunların arasında hiç de az olmayan maceraperest ve suçlular bulunuyordu. Gelenlerin 85'i Güney Kırgızistan'a⁴⁶ 132' si kuzeye ve ikisi cumhuriyet organlarına ayrıldılar. 25 binlerin, ferdi çiftçilere karşı kolhoza propaganda yolu ile alma dönemi geride kaldı. Tehditleri ve çiftçilerin kolhoza girmek istemedikleri için dövülmesi gibi durumlar kitleleşmişti. Aynı zamanda planları gerçekleştirmeyi sağlama ve kolhozları kulak unsurlardan temizleme vazifesi verilen MTS' nin siyasi bölümleri oluşturuldu. Kırgızistan'da bunların aşırı çalışkanlığı ve marifeti neticesinde kolхозlarda 2461 kulak bulundu ve kolhozdan çıkartıldı. 1930 sonuna doğru kolektifleştirmede birinciliğe çıktı.

Kolhoz kuruluşundaki acımasızlık ve buğday yokluğu basmacıların yeniden ortaya çıkmasını sağladı. Tasfiyeden kaçan daha dünkü çiftçiler ellerine silah alıp Çin, Afganistan sınırlarına kaçmak zorunda kaldılar. Kolektifleştirmede aşırıya kaçan Rus

⁴¹ Asankanov vd, *Kırgız Respublikasının Tarihi*, Bişkek 2000, s. 235.

⁴² L. A. Gordon, E. V. Klopov, *Çto Eto Bulo? Razmişleniya o Predposilkah İtoğah Togo, Çto Stoçilos s Nami v 30-40-e-Godı*, Moskva 1989, s. 76-77.

⁴³ Danilov, Dmitrenko ve Lelçuk, s. 126-128.

⁴⁴ N. Tünteev, Y. Podkuyko, "Voorucennoe Soprotivlenie Nasilstvennoy Kollektivizatsii v Kırgızstane" *Obşee Delo Gazetesi*, 23 Nisan 1992, s. 24.

⁴⁵ A. F. Laçko, *Agrarnaya Politika Tsarizma v Kirgizii v Godı Stolpinskiy, Reaktsii*, Frunze, 1951, s. 32.

⁴⁶ E. P. Gorbunov, *Sotsialistiçeskaya İndustrializatsiya SSSR i ee Burjuaznie Krtiki*, Moskva 1962, s. 63.

işçisine karşı sınıf nefreti uyandı⁴⁷. Bir kolektifleştirme taraftarının öldürülmesine karşın yüzlerce çiftçinin cezalandırılması kulaklara karşı darbenin ötesine gidiyordu. Bu aynı zamanda köylerin gözünü korkutma politikasının şekli idi⁴⁸. Güney, Kolektifleştirmede geride kalıyordu. 1930'da kolektifleştirme Oş bölgesinde ancak %10, Ketmen Töbö'de %2, Kızıl Kıya'da %3,4, Nookat'ta %3,8 ve Sülüktü'de %6,4 idi⁴⁹. Bu yüzden Rus işçisine yapılan Basmacı terörü onlar için bulunmaz bir nimet oldu. Söz dinlemeyen ve karşı çıkan güneyliler için yeni tasfiye dalgasını uygulamanın ideolojik temelini ve bahanesini buldular.

Sonuç

Gerçekleştirilen acımasız Sovyet rejimi sayesinde Kırgızistan'da uygulanan kolektifleştirme politikası sonucunda Moskova dışarıdan döviz karşılığında buğday almak zorunda kalmıştır. Dünya ekonomisinde kriz çıkınca buğdayın fiyatı düşmüş olmasına rağmen Stalin yönetimi ülkeyi zorlayan sanayi sıçrayışını gözden geçirmek istemedi. Dış piyasada buğdayın çıkarılışı devam etti. Çoğu kolhozların ve kolhoza girmeyen insanların bütün buğdayları hatta tohumluk buğdayları da ellerinden alınmıştı. Kırgızistan, Ukrayna, Sibiryaya, Kuzey Kafkas, Volga boyu ve Kazakistan'da açlık başladı. Bazı kolhozlar dağıldı. İnsanlar şehirlere göçe başladılar.

Bu politikayı gerçekleştirmek için metot ve tedbirleri işlemek için 1930 yılında Molotov'un başkanlığında özel komisyon kuruldu. Komisyonun kararına göre, kulakların hayvan, ev, araç ve buğdaylarına el konulacak ve kolhoza verilecekti. Kulakların tasfiyesi üç kategoride gerçekleşti: Birinci kategoriye devrim karşıtı olan, bir zamanlar Sovyet düzenine karşı çıkıp, mahkemelik olan zengin ve manaplar yani Sovyet ve kolhoz karşıtları giriyordu. Kendileri tutuklanıyor aileleri ise ülkenin uzak bölgelerine sürgün ediliyordu.

Açlığa dayanamayan insanlar daha olgunlaşmamış buğday başaklarını makasla kesip toplayarak hayatta kalmaya çalışan berberleri oluşturdu. Bunu geceleri hırsızlık yaparak gerçekleştiriyorlardı. Buğday toplanıp ambara geldiğinde "taşıyıcılar" meydana geldi. Onlar ambardan buğdayları ceplerinde, kuşaklarında gizlice götürüyorlardı. Bunun üzerine 7 Ağustos 1932'de Stalin'in bizzat yazdığı sosyalist mülkü koruma kanunuyla kolhoz mülkünü çalanlara karşı en yüksek ceza, kurşuna dizme ve mülküne el koyma, kolaylaştırıcı olarak da 10 yıldan az olmayan hapis cezası ve mülküne el koyma tedbirleri çıktı. 1933 yılının başında 5 ay içerisinde Rusya federasyonunda bu kanuna göre 54.645 insan ceza aldı. Bunların 2110'u en yüksek ceza alan kurşuna dizme idi.

Halkı açlıktan korumak için hükümet başkanı Abdırâhmanov, parti bölge komitesi sekreterleri Aahray ve İsaakeev'le anlaşarak halkın devlete buğday vermelerinde her türlü kolaylıkları sağladı. Fakat Orta Asya bürosu bütün bu yapılanları, buğdayın keyfi dağıtımını olarak gördü ve yasakladı. Bu kolaylıklardan dolayı Abdırâhmanov, 1933'de Kırgız Özerk Cumhuriyeti Halk Komiserler Kurulu başkanlığından alındı ve partiden ihraç edildi. Ama Abdırâhmanov böylece binlerce insanın hayatını kurtarmış olduğu da bir gerçek olarak kaldı.

⁴⁷ Gordon, Klopov, s. 34-35.

⁴⁸ Gordon, Klopov, s. 35.

⁴⁹ Kurmanov, s. 116.

Bu çalışmamızda Sovyet yönetimi ile oldukça katı bir şekil alan kolektifleştirme politikası ve Kırgızistan'da yaşanan temel besin maddesi buğday ekiminin yasaklanması ile birlikte Kırgız Türklerinin çektikleri acıları bir nebze de olsa Kırgız ve Sovyet kaynakları açısından değerlendirmeye çalıştık.

Kaynakça

- Abdikadirov, T. A., *İstoria Kollektivizatsii Selskogo Hozyaystva v Kirgizii (1929-1934gg)*, *Dokumenti i Materiali*, Frunze 1989.
- Abdirahmanov, Y. 1916. *Dnevnik Pisma k Stalinu*, Frunze 1991.
- Afrasnayev V. G., Smirnov, A. A., *Urok Deat İstoria*, Moskva 1989.
- Asankanov A. Vd., *Kırgız Respublikasının Tarihi*, Bişkek 2000.
- Baybulalotov, B., *Sotsialno-Ekonomiçeskiy Stroy Kirgizii Do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskiy Revolyutsii*, Frunze 1958.
- Baybulatov, B., *Ot Koçevya k Sotsilaizm*, Frunze 1969.
- Cumanaliev, A., *Politiçeskoe Razvitie Kirgızstana 820-30 godı, Bişkek*.1994.
- Çotonov, U. vd., *İstoriya Kirgızstana: XX vek*, Bişkek 1998.
- Danilov, V. P., Dmitrenko, V. P., Lelçuk, V.S., “nep i ego sudba”, *İstoriki Sporyat Trinadsat Bese*, Moskva 1988.
- Dcunuşev, A., *İz İstorii Obrazovaniya Kirgızskoy Avtonomnoy Respubliki*, Fruze 1966.
- Galuzko, P. M., *Turkestan Koloniya (İstoriya KoloniyalnoyPolitiki Russkogo Sarizma v Sredney Azii*, Moskva 1962.
- Gorbunov, E. P., *Sotsialistiçeskaya İndustrializatsiya SSSr i ee Burjuaznie Krtiki*, Moskva 1962.
- Gordon, L.A., Klopov, E.V., *Çto Eto Bilo?Razmuşleniya o PredposilkahĪ İtogah Togo, Çto Stoçilos s Nami v 30-40-e-Godı*, Moskva,1989.
- Gramenitskiy, S. M., *Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Krae*, Taşkent 1986.
- Hayit, B., *Satar İlyasov, İlyasoviç vd İstoriya Kirgızskoy SSR*, C.II., Frunze 1986.
- Kurmanov, Z., “Opriçniki” *Literaturniy Kirgızstan Dergisi*, No. 11, 1991.
- Laçko, A. F., *Agrarnaya Politika Tsarizma v Kirgizii v Godı Stolipinskoy, Reaktsii*, Frunze 1951.
- Malabaev, C. M., *Kırgız Mamleketinin Tarihi*, Bişkek 1999.
- Şerstobitov, V. P., *Novaya Ekonomiçeskaya Politika v Kirgizii 1921-1925*, Frunze1964.
- Tatibekova, G. S., *Raskreposyenie Jensini-Kirgızki Velikoy Oktyabrskoy Sotsiyalistiçeskiy Revolyutsiey*, Frunze 1963.
- Tünteev, N. S., *Krasnie Kavaleristi Kirgızstana*, Bişkek 1994.

Gazeteler

İ. Karimov, “Nas UçiliPrıgyat Çerez Kapitalizm”, *Komsomolskaya Pravda Gazetesi*, 9 Mart 1991.

Kazahstanskaya Pravda Gazetesi, 8 Eylül 1988.

N. Tünteev Y. Podkuyko, “Voorucennoe Soprotivlenie Nasilstvennoy Kollektivizatsii v Kırgızstane” *Obşee Delo Gazetesi*, 23 Nisan 1992, s. 24.

Slovo Kırgızstana Gazetesi, Haziran 1991, s.2.

Sovetskaya Kırgızıya Gazetesi, 11 Şubat 1931

Slovo Kırgızstana Gazetesi, Haziran 1991, s.2.